

ЛІТЕРАТУРА

1. Гацелюк В.О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції) : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / ЛНУ ім. Івана Франка / В.О. Гацелюк. – Львів, 2005. – 19 с.
2. Осипов П.П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций : Аксиологический аспект / П.П. Осипов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. – 135 с.
3. Шаргородский М.Д. Наказание, его цели и эффективность / М.Д. Шаргородский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1973. – 160 с.
4. Махінчук В.М. Адекватність кримінального покарання як філософсько-правова проблема : дис... канд. юрид. наук : 12.00.12 / В.М. Махінчук. – К., 2002. – 222 с.
5. Степанюк А. Значущість принципу невідворотності виконання покарання для ексекутивної діяльності / А. Степанюк // Вісн. АПРну. – 1999. – № 3. – С. 157-166.
6. Новоселов Г.П. Критерии определения судом меры уголовного наказания: (вопросы теории) : дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Г.П. Новоселов. – Свердловск, 1981. – 195 с.
7. Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика / Т.А. Лесниевски-Костарева. – М. : Изд-во НОРМА, 2000. – 400 с.
8. Полубинская С.В. Цели уголовного наказания / отв. ред. И.И. Карпец. – М. : Наука, 1990. – 138 с.
9. Козаченко И.Я. Санкции за преступления против жизни и здоровья : обусловленность, структура, функции, виды / И.Я. Козаченко. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1987. – 232 с.
10. Козлов А.П. Система санкций в уголовном праве / А.П. Козлов. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1991. – 120 с.
11. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131. Із наступними змінами та доповненнями.
12. Дементьев С.И. Построение уголовно-правовых санкций в виде лишения свободы / С.И. Дементьев. – Ростов-на-Дону : Ростов. ун-т, 1986. – 160 с.

УДК 343.3

ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНУ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДЕЯКІ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Чорний Р.Л.,
к.ю.н., с.н.с., докторант

Стаття присвячена дослідженню суспільно небезпечного діяння у складі посягання на територіальну цілісність і недоторканність України та дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади. Висвітлено проблеми, пов'язані з їх неоднозначним розумінням у науці кримінального права. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення положень закону України про кримінальну відповідальність.

Ключові слова: злочини проти основ національної безпеки України, посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, суспільно небезпечне діяння.

Chorniy R.L. / ПРОБЛЕМЫ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАКОНА ОБ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА НЕКОТОРЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПРОТИВ ОСНОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ

Статья посвящена исследованию общественно опасного деяния в составе посягательства на территориальную целостность и неприкосновенность Украины и действий, направленных на насильственную смену или свержение конституционного строя или на захват государственной власти. Отражены проблемы, связанные с их неоднозначным пониманием в науке уголовного права. Сформулированы предложения по усовершенствованию положений закона Украины об уголовной ответственности.

Ключевые слова: преступления против основ национальной безопасности Украины, посягательства на территориальную целостность и неприкосновенность Украины, действия, направленные на насильственную смену или свержение конституционного строя или на захват государственной власти, общественно опасное деяние.

Chorniy R.L. / PROBLEMS OF IMPROVEMENT OF LAW ON CRIMINAL LIABILITY FOR CRIMES AGAINST THE BASIS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE

The article is devoted to the research of socially dangerous acts concerning encroaching on territorial integrity and inviolability of Ukraine and actions directed to the violent change or overthrow of constitutional order or to the assumption of state power. Problems connected with their ambiguous understanding in the science of Criminal Law have been covered. Propositions to the improvement of Law provisions of Ukraine on Criminal Liability have been formulated. It is mentioned that socially dangerous act in corpus delicti provided by Part 1. Article 110 of Criminal Code of Ukraine exists in three forms: acts committed to change of territorial measures or state border of Ukraine for c; public call for committing acts aimed at a change of territorial measures or (state border) of Ukraine.

An additional point is that taking into account the definitions of the meaning of "state territory" and legislative definition of the meaning of "state border" given by scholars, referred to the first form are identical.

For that matter the changes are proposed to the mentioned Article, which provide only liability for committing acts aimed at change of territorial measures of Ukraine for violation of order provided by constitution of Ukraine.

Furthermore, the attention is drawn to the fact that the second form of socially dangerous act of this corpus delicti also needs to be amended by providing liability for public calls concerning changes of territorial measures of Ukraine for violation of order provided by constitution of Ukraine.

Key words: crime against the basis of national security of Ukraine, encroaching on territorial integrity and inviolability of Ukraine, actions directed to the violent change or overthrow of constitutional order or to the assumption of state power, socially dangerous act.

Чіткість кримінально-правових норм є однією з найважливіших умов правильної кваліфікації злочинів, визначення характеру і ступеня суспільної небезпеки вчиненого,

призначення покарання, а отже, й законності притягнення особи до кримінальної відповідальності. У зв'язку з цим одним з актуальних завдань юридичної науки є обґрунту-

вання на підставі положень теорії та чинного законодавства пропозицій з удосконалення кримінально-правових норм шляхом їх чіткого закріплення в Особливій частині КК України. Зазначене повною мірою стосується проблеми складів злочинів, передбачених ст.ст. 109 і 110 КК України.

Дослідженню об'єктивних ознак складів вказаних злочинів вченими присвячено достатньо уваги. Вагомий внесок у розв'язання цієї проблеми належить О.Ф. Бантишеву, В.К. Гришуку, О.Ю. Звонарьову, В.С. Картавцеву, В.А. Ліпкану, Л.В. Мошнязі, В.О. Навроцькому, М.І. Хавронюку, В.Я. Тацію, О.В. Шамарі, С.С. Яценку та іншим ученим.

Втім, чимало питань залишаються дискусійними. Їх вирішення має не лише теоретичне, але й вагоме практичне значення, насамперед, для правильної кваліфікації вчиненого та законності призначення винному покарання.

Метою цієї статті є дослідження суспільно небезпечного діяння як обов'язкової ознаки об'єктивної сторони складів посягання на територіальну цілісність і недоторканність України та дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, а також обґрунтування теоретичних висновків і практичних рекомендацій.

У ст. 110 КК України основний склад передбаченого нею злочину сформульовано як «умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій».

Вченими висловлено декілька позицій щодо форм прояву суспільно небезпечного діяння цього злочину.

Так, значна кількість авторів до них відносять: 1) дії, вчинені з метою зміни меж території або з метою зміни державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України; 2) публічні заклики до вчинення дій, метою яких є зміна меж території (державного кордону) України; 3) розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення дій, метою яких є зміна меж території (державного кордону) України [1, с. 55; 2, с. 26; 3, с. 110; 4, с. 229; 5, с. 264].

У свою чергу В.А. Ліпкан та Л.В. Мошняга вважають, що посягання на територіальну цілісність і недоторканність України знаходить свій зовнішній вияв у: 1) діях, вчинених з метою зміни меж території України; 2) діях, вчинених з метою зміни державного кордону України; 3) публічних закликах до вчинення таких дій; 4) розповсюдженні матеріалів із закликами до вчинення таких дій [6, с. 206; 7, с. 146]. Схожа позиція досить ґрунтовно обстоюється в працях О.Ф. Бантишева [8, с. 53] та О.В. Шамарі [9, с. 73], а також В.С. Картавцева [10, с. 18], С.С. Яценка [11, с. 254–255] та інших авторів.

Окрім цього, Л.В. Мошняга наголошує, що форми прояву діяння у складі посягання на територіальну цілісність і недоторканність України є однотипними для ст.ст. 109 і 110 КК України, і лише передбачена ч.1 ст. 109 КК така форма, як змова про вчинення відповідних дій, є нетиповою, а тому автор пропонує визнати її зайвою у цьому складі злочину, оскільки вказівка на неї у ст. 109 КК України суперечить принципу системно-правової несуперечливості. Остання, на думку вченого, не міститься більше в жодному складі злочину з передбачених Розділом I Особливої частини КК і призводить до окремої криміналізації створення будь-яких злочинних груп, передбаченої ст. 28 КК України, тоді як за канонами кримінального права України окремі криміналізації можуть підлягати лише організовані злочинні угруповання [12, с. 10].

Із вказаним твердженням важко погодитися. По-перше, форми прояву суспільно небезпечного діяння у складах злочинів, передбачених ст.ст. 109 і 110 КК України, не є однотипними. Відмінність між ними досить суттєва. Зокрема,

в ч. 2 ст. 109 КК України передбачено відповідальність за публічні заклики до безпосередньої зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади. У свою чергу, з ч. 1 ст. 110 КК України випливає висновок, що змістом таких закликів і матеріалів, які їх містять, є звернення винного щодо безпосереднього вчинення дій, метою яких є зміна меж території або державного кордону. По-друге, відповідальність за участь у змові як за закінчений злочин передбачено також у ст. 437 КК України («Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни»). По-третє, встановлення відповідальності за змову про вчинення вказаних дій є свідченням високої суспільної небезпеки такої поведінки особи, у зв'язку з чим остання визнана КК України закінченим злочином. По-четверте, пропозиції щодо виключення з диспозиції ч. 1 ст. 109 КК України вказаної суспільно небезпечної дії повинні виходити не з точки зору «канонів криміналізації створення будь-яких злочинних груп», а з огляду на превентивну роль норм закону про кримінальну відповідальність. З аналізу положень Особливої частини КК України випливає, що змова є суспільно небезпечною дією і визнається закінченим злочином з моменту домовленості декількох осіб про вчинення найбільш небезпечних за характером і ступенем суспільної небезпеки дій, які створюють загрозу заподіяння шкоди суспільним відносинам щодо забезпечення безпеки держави в частині безпеки конституційного ладу України та відносинам стосовно забезпечення безпеки миру, людства і міжнародного правопорядку. При цьому зі змісту ч. 1 ст. 110 КК України можна зробити висновок, що під діями, вчиненими з метою зміни меж території або державного кордону, варто також розуміти й змову про вчинення таких дій. Остання є альтернативною суспільно небезпечною дією в межах основного складу злочину, передбаченого в частині першій зазначеної статті.

Аналіз наведених позицій вчених щодо кількості форм, в яких знаходить свій прояв суспільно небезпечне діяння складу посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, дає підстави стверджувати, що більш аргументованою є позиція першої групи авторів, оскільки вона ґрунтується на загальній класифікації суспільно небезпечної дії, яка здійснюється за характером впливу на об'єкт злочину. За цим критерієм чітко визначені є: інформаційні дії, до яких належать публічні заклики до вчинення умисних дій, метою вчинення яких є зміна меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України; комбіновані суспільно небезпечні дії – розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій; суспільно небезпечні дії, визначені у диспозиції ч. 1 ст. 110 КК України як «умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України ...». Останні також можуть бути фізичними (застосування насильства до працівника Державної прикордонної служби України) та інформаційними (погроза вбивством).

Виділення вказаних форм дає можливість виявити принаймні два дискусійні питання, вирішення яких має не лише теоретичне, але й практичне значення.

Так, позиція, відповідно до якої дії, що мають на меті зміну державного кордону України, утворюють самостійну форму прояву суспільно небезпечного діяння, є не повною мірою обґрунтованою, хоча, виходячи зі змісту ч. 1 ст. 110 КК України, вона, на перший погляд, не позбавлена деяких аргументів. Із цього приводу варто зазначити, що зміна меж території України і зміна державного кордону України в кримінально-правовому розумінні є однорідними поняттями.

Узагальнюючи наявні визначення поняття території держави [13, с. 160; 14, с. 405; 15, с. 77], можна дійти висновку, що у правовому розумінні територія держави передбачає поширення суверенітету України на суходопутню і водну територію, повітряний простір, тобто простір, у

межах якого держава здійснює свій суверенітет. Зазначене впливає зі ст. 2 Конституції України, відповідно до якої суверенітет України поширюється на всю її територію, що в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою.

Визначення поняття державного кордону закріплено у ст. 1 Закону України «Про державний кордон України» [16]. Під ним розуміється лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору.

Розгляд наведених положень через призму назви і ч. 1 ст. 110 КК України дає підстави стверджувати, що, з одного боку, принцип територіальної цілісності України означає цілісність (єдність, неподільність, нероздробленість) її території, з іншого – державний кордон є похідною від території держави категорією.

Таким чином, у диспозиції вказаної кримінально-правової норми встановлено заборону вчинення тотожних суспільно небезпечних дій, метою яких є «зміна меж території (державного кордону – Ч.Р.) або державного кордону України». Отже, з точки зору чіткості формулювання кримінально-правових норм цілком логічно постає питання щодо необхідності внесення відповідних змін до ч. 1 ст. 110 КК України.

Друге питання, яке потребує вирішення, стосується публічних закликів до вчинення дій, метою яких є зміна меж території України або державного кордону України.

У попередніх дослідженнях зазначалося, що під охорону ст.ст. 110 і 109 КК України поставлено суспільні відносини щодо забезпечення безпеки конституційного ладу в Україні [17, с. 261–272]. Основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 110 КК України, є суспільні відносини щодо забезпечення безпеки конституційного ладу в частині захищеності територіальної цілісності і недоторканності України. У свою чергу, основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 109 КК України, є суспільні відносини щодо забезпечення безпеки конституційного ладу в частині захищеності Конституції України від зміни у неконституційний спосіб або повалення шляхом проголошення не чинними в цілому, в певній частині чи протягом певного проміжку часу, а також захищеності державного ладу та інших його складових. Фактичне настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді зміни конституційного ладу чи його повалення, а також захоплення державної влади, як і зміна території або державного кордону України, лежать за межами складів цих злочинів. Отже, останні сформульовані у КК України як формальні. У такому разі виникає цілком логічне питання: у зв'язку з чим в одному випадку в законі про кримінальну відповідальність караними визнаються публічні заклики до фактичної зміни конституційного ладу, в іншому – публічні заклики до дій, метою яких є настання для держави суспільно небезпечних наслідків у вигляді зміни території або державного кордону України.

Як відомо, суспільно небезпечне діяння є зовнішнім проявом активної поведінки суб'єкта, спрямованої на заподіяння шкоди об'єкту конкретного злочину. Зважаючи на те, що призначенням ст. 110 КК України є кримінально-правова охорона конституційного ладу в частині забезпечення недоторканності України в межах її території, виникають достатні підстави стверджувати про необхідність встановлення в Розділі I Особливої частини КК України відповідальності саме за вчинення публічних закликів до зміни меж території України.

Таким чином, встановлення відповідальності за вчинення публічних закликів саме до зміни меж території України відповідатиме принципам криміналізації, відповідно до яких криміналізація відбувається на підставах, що визначають вимоги внутрішньої логічної узгодженості норми із системою права та кримінального права зокрема [18, с. 14, 20; 19, с. 49]. У цьому випадку йдеться про внутрішню логічну узгодженість норм, об'єднаних

в одну групу – злочини проти безпеки конституційного ладу в системі злочинів, передбачених у Розділі I Особливої частини КК України, в яких основним безпосереднім об'єктом посягання є суспільні відносини щодо забезпечення безпеки конституційного ладу.

Протилежне бачення цієї проблеми утворюватиме чимало запитань під час кваліфікації дій винного за вчинення ним змови про зміну меж території або державного кордону України, яка за змістом ч. 1 ст. 110 КК України належить до першої форми прояву суспільно небезпечного діяння складу цього злочину. У такому разі навряд чи можна визнати обґрунтованим положення зазначеної норми в частині встановлення відповідальності за публічні заклики до змови про зміну меж території України.

Переконані, що публічні заклики до вчинення суспільно небезпечних дій, які мають на меті зміну меж території України, варто було б розглядати як склад готування до нього у формі створення умов для вчинення злочину або підбурювання до вчинення злочину.

У зв'язку із цим є підстави для пропозиції щодо вилучення з диспозиції ч. 1 ст. 110 КК України положень, якими встановлено відповідальність за вчинення публічних закликів до вчинення умисних дій з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України. Натомість обґрунтованим варто визнати підхід щодо передбачення у КК України норми про відповідальність за публічні заклики до зміни меж території України на порушення порядку, встановленого Конституцією України. Вказану норму доцільно передбачити в окремій статті Розділу I Особливої частини КК України, в якій варто було б передбачити також відповідальність за публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до повалення державної влади.

На підставі здійсненого в цій статті дослідження можна дійти таких висновків. По-перше, суспільно небезпечне діяння у складі злочину, передбаченого ч. 1 ст. 110 КК України, виявляється у трьох формах: 1) дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України; 2) публічні заклики до вчинення дій, метою яких є зміна меж території (державного кордону) України; 3) розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення дій, метою яких є зміна меж території (державного кордону) України. По-друге, враховуючи, що дії, метою яких є зміна державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, є тотожними діям, метою яких є зміна меж території України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, пропонується внести зміни до ч. 1 ст. 110 КК України, в якій передбачити відповідальність лише за вчинення дій, метою яких є зміна меж території України на порушення порядку, встановленого Конституцією України. По-третє, з огляду на основний безпосередній об'єкт складу злочину, передбаченого ст. 110 КК України, яким є суспільні відносини щодо забезпечення безпеки конституційного ладу в частині захищеності територіальної цілісності і недоторканності України, друга форма прояву суспільно небезпечного діяння цього складу злочину потребує уточнення шляхом передбачення відповідальності за публічні заклики до зміни меж території України на порушення порядку, встановленого Конституцією України. По-четверте, враховуючи, що злочини, передбачені ст.ст. 109 і 110 КК України, створюють загрозу заподіяння шкоди суспільним відносинам щодо забезпечення безпеки конституційного ладу, відповідальність за вчинення суспільно небезпечних діянь, які полягають у публічних закликах до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також публічних закликах до зміни меж території України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, доцільно передбачити в окремій статті Розділу I Особливої частини КК України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальне право (Особлива частина) [Текст] : підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. – Т.1 – Луганськ : Видавництво «Елтон-2», 2012. – 780 с.
2. Кримінальне право України. Особлива частина [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Г. М. Анісімов [та ін.] ; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – [4-те вид., перероб. і допов.]. – Х. : Право, 2010. – 608 с. – Бібліогр.: с. 584 – 595.
3. Скулиш, Є.Д. Злочини проти основ національної безпеки України [Текст] : навч. посіб. / Є.Д. Скулиш, О.Ю. Звонарьов. – К. : Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2011. – 220 с.
4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. [Текст] / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка – К. : Канон, А.С.К., 2001. – 1104 с.
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України [Текст] / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка – [9 – те вид., переробл. та допов.]. – К. : Юридична думка, 2012. – 1316 с.
6. Мошняга, Л.В. Об'єктивна сторона злочинів проти конституційних основ національної безпеки України [Текст] / Л.В. Мошняга // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – Запоріжжя, 2010. – № 1. – с. 203 – 208.
7. Ліпкан, В.А., Діордіца, І.В. Національна безпека України: кримінально-правова охорона [Текст]: навчальний посібник / В.А. Ліпкан, І.В. Діордіца (Серія: Національна і міжнародна безпека). – К. : КНТ, 2007. – 292 с.
8. Бантишев, О.Ф. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації) [Текст] / О.Ф. Бантишев: монографія. – К. : Вид-во НА СБ України, 2004. – 122 с.
9. Бантишев, О.Ф., Шамара, О.В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): монографія [Текст] / О.Ф. Бантишев, О.В. Шамара. – [2-е вид., перероб. та доп.]. – К. : Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. – 168 с.
10. Картавцев, В.С. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (наукові засади кваліфікації) [Текст] : навч. посібник / В.С. Картавцев. – К. : Вид-во Національної академії СБ України, 2004. – 57 с.
11. Науково-практичний коментар до кримінального кодексу України [Текст] / відп. ред. С.С. Яценко. – [4-те вид., переробл. та доп.]. – К. : А.С.К., 2005. – 848 с.
12. Мошняга, Л.В. Кримінальна відповідальність за злочини проти конституційних основ національної безпеки України [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.08. «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Л.В. Мошняга ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011. – 20 с.
13. Клименко, Б.М. Государственная территория. Вопросы теории и практика международного права [Текст] / Б.М. Клименко. – М. : Международные отношения, 1974. – 168 с.
14. Международное право. Общая часть [Текст] : учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И.И. Лукашук. – [изд. 3-е, перераб. и доп.] – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 432 с.
15. Барсегов, Ю.Г. Территория в международном праве [Текст] / Ю.Г. Барсегов. – М. : Госюриздат, 1958. – 324 с.
16. Про державний кордон України: Закон України від 4.11.1991 року № 1777-XII (зі змінами) [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1777-12/print1389894220826134>.
17. Чорний, Р.Л. Система злочинів проти безпеки держави за Кримінальним кодексом України [Текст] / Р.Л. Чорний // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. – Хмельницький, 2013. – № 1 (45). – С. 261 – 272.
18. Брич, Л.П. Кримінально-правова кваліфікація ухилення від оподаткування в Україні [Текст] : монографія / Л.П. Брич, В.О. Нароцький, автор. вступ. стат. М. Я. Азаров. – К. : Атіка, 2000. – 288 с.
19. Гуторова, Н.О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України [Текст] : монографія / Н.О. Гуторова. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – 384 с.